

- 13 Cf. P. Broise, *Genève et son territoire dans l'Antiquité de la conquête romaine à l'occupation burgonde* (*Coll. Latomus 129*), Bruxelles 1974.
- 14 M. Grandjean — W. Stöckli — P. Margot — C. Jaccottet, *Le cloître de la cathédrale Notre-Dame de Lausanne*, Lausanne 1975.
- 15 Cf. D. Paunier (ed.), *Musée romain de Nyon*, Nyon 1979.
- 16 Ch. Bonnet, *Les premiers édifices chrétiens de la Madeleine à Genève*, Genève 1977 (*Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève, Serie in-4, Tome huitième*), pp. XII + 224, figg. 50, tabb. XL.
- 17 Ch. Bonnet, *Saint-Pierre de Genève — Récents découvertes archéologiques*, *Archäologie der Schweiz — Archéologie suisse — Archeologia svizzera*, 4, 1980, 174—191.
- 18 Cf. N. Duval, u osvrtu na V nacionalni talijanski kongres starokršćanske arheologije 1979, *Nouvelles de l'Archeologie*, No 5, Paris 1981, 47 sq, govoreći o ovakvoj tradiciji podjela i uspoređujući u tom smislu Italiju i Francusku: Le poids de la tradition pèse moins en France, mais les problèmes sont identiques, aggravés sans doute par la césure encore plus forte entre antiquisants et médiévistes, entre 'romanistes' et 'spécialistes des invasions', entre fouilleurs et historiens. L'association d'archéologie mérovingienne récemment formée doit éviter de perpétuer des coupures anachronistiques. (p. 48)
- 19 Cf. *A l'aube de la France — La Gaule de Constantin à Childéric* (edd. K. Böhner etc.), Musée du Luxembourg, Paris 1981, osobito p. 247.
- 20 W. Goffart, *Barbarians and Romans — A. D. 418—584 — The techniques of accommodation*, Princeton University Press, 1980.
- 21 Poglavlje V.
- 22 Goffart, *o. c.*, p. 4.
- 23 Goffart, *o. c.*, p. 17.
- 24 Goffart, *o. c.*, 31 sq.
- 25 Goffart, *o. c.*, p. 5; Bonnet, *Les premiers édifices...*, p. 10.
- 26 Goffart, *o. c.*, 160 sq.
- 27 Goffart, *o. c.*, p. 230.
- 28 Bonnet, *Les premiers édifices...*, p. 11.
- 29 Bonnet, *o. c.*, p. 19.
- 30 Bonnet, *o. c.*, tab. V.
- 31 Bonnet, *o. c.*, p. 34.
- 32 Bonnet, *o. c.*, p. 38.
- 33 Bonnet, *o. c.*, p. 48.
- 34 Bonnet, *o. c.*, p. 53, tab. IX, X.
- 35 Bonnet, *o. c.*, tab. XII.
- 36 Bonnet, *o. c.*, p. 72.
- 37 Bonnet, *o. c.*, tab. XX, XXI.
- 38 Bonnet, *o. c.*, p. 92.
- 39 Bonnet, *o. c.*, tab. XXII, XXIIa.
- 40 N. Cambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije*, *Arheološki vestnik XXIX*, 613 sq, Ljubljana 1978.
- 41 Bonnet, *o. c.*, p. 114, tab. XXV.
- 42 Bonnet, *o. c.*, p. 119.
- 43 Bonnet, *L'Église de Jussy, Genova XXV*, 12 sqq, Genève 1977.
- 44 Bonnet, *Les premiers édifices...*, p. 172.
- 45 Cf. Ch. Bonnet, *L'église Saint-Laurent d'Aoste, Atti del IX Congresso internazionale di archeologia cristiana* (1975), vol. II, 105 sqq, Roma 1978.
- 46 Cf. J.-F. Reynaud, *Le groupe épiscopal de Lyon — Découvertes récentes*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendus des séances de l'année 1975, novembre-décembre, 485, Paris 1975.
- 47 Bonnet, *Saint-Pierre*, figg. 2, 3.
- 48 Bonnet, *o. c.*, p. 181.
- 49 Bonnet, *o. c.*, fig. 16.
- 50 Bonnet, *o. c.*, fig. 17.
- 51 Bonnet, *o. c.*, 183 sq.
- 52 Bonnet, *o. c.*, p. 184.
- 53 Bonnet, *o. c.*, fig. 15.
- 54 Bonnet, *o. c.*, 184-sqq.
- 55 Bonnet, *o. c.*, p. 190.

NEPOZNATI LATINSKI RADNI DNEVNIK J.A. KOMENSKOGA

Među najznačajnija otkrića latinskih radova češkog mislioca 17. stoljeća Jana Amosa Komenskoga pripadaju u ovom stoljeću prije svega tri cjeline. To su u kronološkom redosljedju: 1) godine 1931. u rukopisnom su zborniku lenjingradske knjižnice Saltikova-Ščedrina nađena 4 latinska udžbenička teksta (pored dva češka djela), i to *Geometrija s Geodezijom, Cosmographiae compendium (Astronomia i Geographia), Prima philosophia i Historia prophana sive politica*;¹ 2) godine 1934. u Halle am Saale pronađeno je najveće djelo Komenskog, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica (Opće savjetovanje o poboljšanju ljudskih stvari)*;² 3) niz nepoznatih rukopisnih latinskih djela Komenskoga, pored mnogih njegovih latinskih pisama, sadržava obiman arhiv prijatelja i mecene Komenskoga, Samuela Hartliba. Ovaj arhiv, koji ima 72 sveska, kao cjelinu pronašao je u Engleskoj profesor sheffieldskog sveučilišta George Henry Turnbull za vrijeme 2. svjetskog rata. Kasnije se pobrinuo za njegovo deponiranje u sveučilišnoj knjižnici u Sheffieldu. Turnbull je mnoga od rukopisnih djela Komenskoga objavio u Engleskoj i u Čehoslovačkoj.³ Međutim, umro je 1961, a nije mogao dovršiti istraživanja arhiva.

S proučavanjem arhiva nastavili su zatim engleski i čehoslovački istraživači. Tako je i autorici ovoga priloga pošlo za rukom identificirati jedan od anonimno pohranjenih rukopisa. Proučivši latinsku korespondenciju Komenskoga, objavljenu i rukopisnu, uspjela je sa sigurnošću utvrditi da se radi o izvatku iz radnog dnevnika Komenskog. Komenský je ovaj izvadak poslao Hartlibu u London da bi mu time odgovorio na njegovo pitanje na čemu radi. U pismu se kaže: „... deinde revocando vastos labores in compendia, quae cujus modi veniant in mentem, cognosces ex adjunctis chartis (ex diario meo extractis Tibique non aliis, praeter Ritschelium, communicatis pro confidentia nostra)“.⁴

*Ex diario*⁵ je latinski tekst na jedanaest rukopisnih stranica u kvartu — ondašnji prijepis — koji se odnosi na datume 25. XI, 29. XI, 4. XII, 9. XII 1646. g. Nadovezuje se na niz elemenata iz starijeg razvitka djela Komenskoga kao mislioca o reformi obrazovanja i odgoja. Komenský ga je pisao za vrijeme svoga djelovanja u Elbingu⁶ (danas Elbląg) koji je onda pripadao Švedima, za koje je trebalo da radi na reformi školske naobrazbe.

Međutim, Komenský je želio da izlazeći ususret ovoj narudžbi udžbenika za srednje škole, koja je odgovarala interesima evropskog građanstva, radi istodobno i na ostvarivanju svojih planova za pansofijsko poboljšanje društva i za izmirenje crkava te svoga plana za reformu i elementarnog pučkog školstva, za što je sve našao razumijevanje u tadašnjoj Engleskoj. Rezultat je bilo njegovo nastojanje da udžbenici budu zasnovani na širokoj općeobrazovnoj osnovi, te da Komenský može njihov sustav dopuniti velikim sistemom koji sjedinjuje ljudsku obrazovanost uopće. Pored radova vezanih za reformu školstva pisao je u ono doba već i *Opće*

savjetovanje, čiji je prvi dio, *Panegerziju*, imao gotov upravo kada je Hartlibu slao stranice ovoga svoga dnevnika.

Stoga *Ex diario* sadržava s jedne strane misli koje ćemo naći u *Methodus linguarum novissima*, što je predstavljala teoretsku i metodološku osnovu za reformu studija latinskog i za reformu studija jezika uopće, a s druge se strane u našem tekstu pojavljuju neka razmišljanja koja su kasnije proširena u *Općem savjetovanju* i u spisu *Triertium catholicum*.⁷

Sadržaj našega teksta omogućuje nam također da zavirimo u radionu Komenskoga, u proces neprestanih revizija, prerada, prouzrokovanih vanjskim i unutarnjim proturječjima zbog toga što su njegovi planovi nadilazili snage pojedinca ili uske skupine suradnika i zbog toga što je njegova težnja za obrazovanjem svih i poboljšanjem društva prelazila mogućnosti ostvarenja u ono vrijeme.

U sačuvanom dijelu latinskog dnevnika Komenskoga pojavljuju se prije svega aspekti razvitka ova tri glavna problema: 1) težnja za dijalektički poimanim odnosom filozofije i pedagogije, kako bismo danas rekli, prilikom određivanja ciljeva, sadržaja i metoda obrazovanja; 2) nastojanje da se nađe filozofska i metodološka osnova znanja i odgojno-obrazovnog procesa; 3) primjena pansofije u planovima sustava pansofijskih knjiga namijenjenih naobrazbi, naročito školama, ali korisnih za samoobrazovanje svih ljudi.

Pansofija, kojom se Komenský bavio od 1628. g. do kraja života, bila je filozofija na kojoj je zasnovao svoj sistem sjedinjenja sveukupne obrazovanosti i sadržaja školske naobrazbe i odgoja svih (*omnes*) u svemu što je za život bitno, korisno (*omnia*) pomoću metode koja bi razvijala sve unutarnje i vanjske snage čovjeka da služe općem dobru (*omnino*). Ova je pansofija polazila od potreba obrazovanja za koje se zalagalo građansko društvo u usponu. Međutim, Komenský je ovom koncepcijom obuhvatio i socijalne zahtjeve da se obrazovanje omogući svima, kao i zahtjev svestranog razvitka čitava čovjeka, ili moderno rečeno ljudske ličnosti, i time je nadilazio potrebe vremena i govorio je već i budućnosti.

Kao što je u razmišljanjima o odgoju čovjeka Komenský polazio od filozofskog razgibanja o položaju čovjeka u cjelini svemira, tako je prilikom rješavanja problema jezičnog obrazovanja u latinskom najprije obraćao pozornost na odnose: stvarnost — razmišljanje — govor, koji su značajni za pravilno spoznavanje svijeta i točno izražavanje. Zatim se usredsređivao na odnose razmišljanje — govor — djelovanje, te je najzad dovodio do toga da se razmišlja o ovakvu korelativnom redu:



Preko upoznavanja ovih odnosa Komenský je želio voditi da upoznavanja biti, uzroka, sloge i razlika svega prema pitanjima što, odakle, čime, zašto i kako. Drugim riječima, vodio je do razmišljanja o ontološkim, epistemološkim, kauzalnim i metodološkim odnosima.

Stranice *Dnevnika* rezimiraju problem dvojakoga osnovnog poimanja pansofije Komenskog. Od tridesetih godina nastojao je stvoriti pansofijski sistem koji bi odgovarao organski shvaćenoj strukturi univerzuma u tri osnovna sloja, kako ih je Komenský vidio: prirode, čovjeka te njegova mnogstranog djelovanja i Boga. Pansofija kao sustav spoznaja o cjelini svijeta trebalo je da se odnosi kako na upoznavanje osnovnih principa svega tako i na spoznaje najvažnijih pojedinih stvari i pojava. Komenský je, dakle, želio da pansofija riješi pitanje općeg spoznavanja i obrazovanja i pitanje djelomičnog, specijalnog spoznavanja i obrazovanja koje obuhvaćaju pojedine discipline, npr. astronomija, optika, historija, politika i sl.

Neophodnost da se utvrde opći zakoni stvari dovodi dakle Komenskog do toga da naglasi kako didaktici određene struke (u našem slučaju latinskog jezika) mora prethoditi kao osnovā opća teorija dotične struke (u našem slučaju teorija jezika) i opća teorija spoznavanja i učenja. Zato u *Methodus linguarum*, koju je dovršio upravo krajem 1646. g. i na početku 1647. g., prije nego što govori o nastavi latinskog, izlaže opću teoriju jezika zasnovanu na teoriji saznanja svijeta i povezuje pitanja nastave jezika s općom teorijom učenja i nastave. Poimanje općenitosti trebalo je pokazati temelje, prema kojima treba činiti sve djelomično. Odnos između općeg i posebnog predstavlja dakle osnovno polazište za to da bi se shvatilo kakvo je npr. mjesto jezične didaktike u okviru didaktičkog sustava. Shvaćamo li bitne odnose stvarnosti, možemo se dublje snalaziti i u specijalnoj struci, i obratno. Pravilno vođeno jezično obrazovanje pridonosi i predmetnom saznanju. Specijalizirano saznanje u ovoj ili onoj disciplini dijalektički je povezano s predmetnim saznanjem i ne može postati svrhom samo za sebe i odvojenom od života. Predmetno obrazovanje, zasnovano na pansofiji, Komenský je poimao kao bitno za život svih ljudi na njihovu putu k neprekidnom individualnom i socijalnom usavršavanju. Komenský je pri tome naglašavao ne samo znanje kao rezultat studija, dakle teoriju, nego i praksu i *chrésis*,⁹ u kojima se provjerava ispravnost saznanja i koje mogu biti poticaj za dalje produbljivanje teorije.

U *Dnevniku* Komenský posvećuje priličnu pozornost filozofskoj osnovi koja je trebalo da uvodi u predmetno saznanje i opće obrazovanje. Već u starijem djelu *Prodromus pansophiae*¹⁰ ovu je osnovu nazivao pansofijskom metafizikom. Tu se, međutim, nije radilo o metafizici aristotelskoga tipa, već prije o nekoj ontologiji koja bi rezimirala osnovna saznanja o svijetu prema kojima bi čovjek mogao stvarati svoje odnose prema prirodi, ostalim ljudima i Bogu.

Pansofijska je metafizika imala novoplatonsku osnovu, ali Komenský ju je poimao i u odnosu prema ljudskoj praksi. Nije bila naukom kojom se dovršavalo saznanje nego je uvodila u djelomično saznanje. Komenský je na taj način razradio poticaje engleskog filozofa Francisa Bacona, kao i poticaje češke reformacijske tradicije. Kod ove uske povezanosti teorije i prakse ne čudi da se i u *Dnevniku* Komenský izjašnjava o značenju znanosti za praksu i socijalni život: „Quemadmodum in orbe rerum nihil est otiosum, tantum ut sit, omnia sunt prope aliquem finem et usum, ut agant aliquid, et alicui serviant: ita in orbe scientiarum nihil sit speculativum tantum, ut sciatur, omnia tendant in opus et usum, ut prosint.”¹¹ Stoga ni u *Dnevniku* pansofijsku metafiziku ne shvaća samo novoplatonski kao nauku o svijetu mogućnosti koji odgovara idealnom biću, arhetipu, *essentia*, nego i kao uputu za djelanje koje odgovara *essentia*.

48 Zahvaljujući ovome pronađenom izvratku iz radnog dnevnika Komenskoga doznajemo mnogošta i o najopsežnijem planu Komenskog za sistem pansofijskih knjiga (udžbenika). Taj je sistem trebalo da uvijek sadržava tekstualni dio, teoretsku i metodološku obradu, te razne pomoćne knjige, npr. različite rječnike. To je sve bilo predviđeno u tri niza: 1) knjige filozofski usmjerene prema općem obrazovanju (ovdje s nazivom *lanua rerum*; drugi put je predlagao direktno naziv *Pansofia*); 2) knjige usmjerene prema djelomičnim spoznajama o svijetu (ovdje s nazivom *lanua linguarum*; drugi put navodi i naziv *Panhistoria*); 3) knjige koje bi sadržale izbor najinteresantnijih mišljenja o različitim problemima svijeta, kako su se razvijala tokom povijesti kulture, naročito od grčke i rimske (ovdje s nazivom *lanua cogitationum*; drugi put je predlagao naziv *Pandogmatia*). Međutim, u sva ova tri niza Komenský je razmišljao o stupnjevitosti prema uzrastu: za najmlađe stupanj *Vestibulum*, za srednje *lanua*, za više *Atrium*. Čitav je sustav mislio nazvati: „Eruditionis scholasticae syntagma trium, omnium operum, cogitationum, sermonum, scientiam, artem, usum breviter, dilucide, vere explicans.”

Iako ovaj veličanstveni plan Komenský nije ostvario – realizirao je tek sustav koji se odnosio na jezično-predmetne udžbenike –, iznio je, ocrtavajući ga u *Dnevniku*, niz značajnih misli. Naznačio je prije svega neophodnost integracije obaju aspekata, općeg i posebnog, kako mu je to zatim uspjelo u osmordjelnoj *Pansofiji* iz *Općeg savjetovanja* (zvanog i *Pantaxia*).¹² Međutim, u *Općem je savjetovanju* izrekao i više: sistem cjelokupnog saznanja povezo je s univerzalnim obrazovanjem i odgojem svih, čitava društva, i najbolje je pokazao da pod pansofijom nije podrazumijevao samo znanje nego i životnu mudrost koja će preko odgoja svih i preobražaja društva

voditi do svjetskoga mira. Zato pored *Pansofije Opće savjetovanje* sadržava i *Pampeditiju*, koju Komenský naziva „totius humanae gentis cultura universalis”, i *Panortosisiju*, „rerum humanarum emendatio, reformatio, reparatio, restitutio, regeneratio.”

Dagmar Čapková

prijevod

MENANDAR: MRZOVOLJNIK

Prevodiočeva napomena:

Pri prevođenju sam, uglavnom, slijedila tekst Sandbachova izdanja (Oxford 1972), uz pomoć komentara Gommea i Sandbacha (Oxford 1973). Pored toga služila sam se i slijedećim izdanjima: H. Lloyd-Jones, *Menandri Dyscolus*, Oxford 1960; J. Martin, *Ménandre: L'Atrabiliaire*, 1961; M. Treu, *Menander: Dyskolos*, München 1960. Radi preglednosti prijevoda nisam označavala mjestimična odstupanja od osnovnog izdanja u pogledu lekcija i distribucije replika, a tako ni manje lakune u tekstu izvornika. Nužna se objašnjenja nalaze u priloženim bilješkama. Didaskalije su moje.

SAŽETAK GRAMATIČARA ARISTOFANA¹

Mrzovoljnik se oženi ženom koja je već otprije imala sina. Ona ga ubrzo ostavi zbog njegove nepodnošljive naravi: otada sâm s kćerkom živi na imanju. U djevojku se smrtno zaljubi Sostrat i dođe je prositi. Mrzovoljnik se usprotivi. Mladić privolje njezina brata, no ovaj nije mogao ništa učiniti. Knemon, međutim, padne u bunar: Sostrat mu smjesta pritekne u pomoć. Stari se pomiri sa ženom, a djevojku drago-voljno daje Sostratu za zakonitu ženu. Sostratovu sestru, odobrovoljen, uze za ženu Gorgiji, svome pastorku.

Izveden na Lenejama² za arhonta Demogena,³ komad je odnio prvu nagradu. Glavnu je ulogu tumačio Aristodem iz Skarfe. Drugi je naslov „Čovjekomrzac“.

- 1 Isp. prvo izdanje u *Acta Comeniana* XXII, XXIII, XXIV, Praha, Nakladatelství Čs. akademie věd 1964, 1965, 1970. Slijedeća lat. edicija izlazi postupno u *J. A. Comenii Opera omnia*, Praha, Academia od 1974. g. U češkom prijevodu u ed. *Vybrané spisy Jana Amose Komenského V*, Praha 1968.
- 2 Objavljena prvi put kao cjelina u sedam knjiga *Panegersia, Panaugia, Pansophia (Pantaxia), Pampaedia, Panglottia, Panorthosia, Pannuthesia*, Praha, Academia 1966.
- 3 U Engleskoj je objavio knjigu *Hartlib, Dury and Comenius*, London 1947, gdje je tiskao i neka pisma. U Pragu je 1951. g. izdao u Nakladatelství Čs. akademie věd *Dva spisy vševědné – Two Pansophical Works*; u *Acta Comeniana* XVI (1957) i XVII (1958) objavljene su njegove edicije malih pansofijskih djela Komenskog, kao i djela koja je Komenský pisao za vrijeme svoga boravka u Engleskoj, te primjerni otisak udžbenika u slikama *Lucidarium* (kasniji *Orbis pictus*).
- 4 Isp. Adolf Patera, *Jana Amose Komenského Korrespondence*, Praha 1892, br. 107, s. 128. – Georg Ritschel je bio jedan od njemačkih suradnika Komenskoga u Lešnu na području metafizike; zatim je radio u Engleskoj.
- 5 Sheffieldska sveučilišna knjižnica, sign. 7/64/1–6. Latinski je tekst prvi put objavljen u publikaciji Dagmar Čapková, *Neznámý deník Komenského* (s. 71–91), samost. prilog uz *Studia Comeniana et historica* 8–9, Uherský Brod 1974/75, 116 s. U opsežnoj uvodnoj studiji izložen je značaj nađenih stranica *Dnevnika* u razvitku djela Komenskog; naročito su njegove misli iz *Dnevnika* analizirane u vezi s razvitkom pansofijsko-pedagoških koncepcija Komenskog i razvitkom njegova sustava udžbenika. – Po drugi put je *Ex diario* objavljen u *Acta Comeniana* 4/2 (XXVIII), Praha, Academia 1979, s. 367–387. Tu se nalazi i ostala bibliografija (prijevodi i rasprave o *Dnevniku* u ČSSR, Poljskoj, Engleskoj i dr.).
- 6 Nakon odlaska iz Engleske 1642. g. Komenský je djelovao u Elbingu (Elbląg) do 1648. g.
- 7 Ovo je djelo tiskao iz rukopisa prvi put tek 1921. g. J. Klíma u Pragu.
- 8 Isp. uvodna poglavlja poznatog spisa Komenskog *Didactica magna*.
- 9 *Theoria, praxis, chrésis* bila je jedna od omiljenih trijada Komenskog; naglašavao je sjedinjavanje svih triju, ispravne teorije, prakse i upotrebe u korist svih ljudi.
- 10 Objavljen prvi put 1637. g. u Oxfordu u Engleskoj.
- 11 Isp. Dagmar Čapková, *Neznámý deník Komenského*, s. 79; *Acta Comeniana* 4/2 (XXVIII/2), s. 375.
- 12 *Pansophia (Pantaxia)* najopširniji je dio *Općeg savjetovanja (Consultatio catholica)*. Ima osam dijelova koje Komenský platonski zove „svjetovi“ ili „gradi“ (*mundus, gradus*), jer sadržavaju uzlaznu razvojnu tendenciju. Prvi od ovih „grada“, *mundus possibilis, idealis*, pansofijska je metafizika, sistem hipotetično poimanih osnovnih ideja, principa. S druge strane to su tzv. „realni svjetovi“, „*mundi ideati*“, i tu nakon prauzornog i inteligibilnog svijeta slijede stepenasto *mundus materialis seu naturalis, mundus artificialis* (svijet ljudskog rada), *mundus moralis* (svijet etike i politike), *mundus spiritualis* (područje religije) i *mundus aeternus* (svijet vječni, božji, kao vrhunski stupanj savršenstva). Dok *mundus possibilis* postavlja opće principe, ostali svjetovi pružaju sistem djelomičnih spoznaja o svemiru, odabranih s obzirom na to što je bitno za ljudski život.